

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ГЕТЬМАНЩИНИ У ХVІІІ СТОЛІТТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛКОВИХ РЕВІЗІЙ

Характеризуючи ситуацію з вивченням історії життєдіяльності парафіяльних шкіл Гетьманщини ХVІІІ ст., Олександр Матвійович Лазаревський у 1862 р. у статті в журналі “Основа” зазначав, що “...до настоящего времени литература как-то мало касалась этого предмета”¹. Згідно з пізнішим твердженням М.Ф.Владимирського-Буданова, займатися дослідженнями подібної тематики було чимось “постыдным” та “возбуждало в писателях какую-то брезгливость”². Попри появу згодом низки статей з даної проблематики та накопичення певного масиву фактажу з цієї теми синтетичні праці, присвячені парафіяльним школам, не з’явилися. Історія системи початкової освіти Гетьманщини, за певними винятками, розглядалася переважно або стосовно якогось регіону³, або ж побіжно у зв’язку з іншими питаннями. Із зрозумілих причин в радянський період студії з подібної тематики практично не велись, а парафіяльні навчальні заклади ХVІІІ ст. не тільки Гетьманщини, а й інших регіонів згадувалися переважно епізодично (винятки становлять праці щодо Прибалтики⁴) в загальних курсах з історії освіти та педагогічної думки⁵. Ледь не єдиним спеціальним дослідженням за цей час була стаття В.В.Панашенко, присвячена навчанню козацьких дітей у парафіяльних освітніх закладах Лівобережної України у

¹ Лазаревский А.М. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. – СПб., 1862. – №5. – С.82.

² Владимирский-Буданов М.Ф. Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1873. – №10. – С.175.

³ Див., напр.: Несколько сведений вообще о состоянии просвещения в Киевской епархии в XVIII ст. и в частности о существовавших здесь в конце прошлого столетия школах // Киевские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – К., 1864. – №14; Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1864. – №1.

⁴ Див., напр.: Андресен Л. Эстонские народные школы в XVII–XIX веках. – Таллин, 1980.

⁵ Очерки истории и педагогической мысли народов СССР XVII века – первая половина XIX. – М., 1973. – С.392. З усього обсягу праці, що становить понад 600 стор., парафіяльним школам Гетьманщини присвячено лише одну.

60-х роках XVIII ст.⁶ Не відбулося помітних зрушень у дослідженнях на цій ниві й останнім часом.

Чи не найгірше, на нашу думку, серед сюжетів, пов'язаних з життєдіяльністю парафіяльних шкіл, досліджене питання про їхню чисельність у Гетьманщині XVIII ст. Без його ретельного вивчення складно уявити масштаби мережі цих закладів, а відтак оцінити їхній потенціал та значення. Висвітлення цієї проблеми важливе і для розуміння функціонування всієї системи освіти регіону, нижчою ланкою якої були парафіяльні школи, що є, до того ж, необхідним для з'ясування освітнього рівня тогочасного суспільства, а відтак додає важливі деталі до картини культурного життя козацької держави в цілому. Варто відзначити й те, що встановлення чисельності парафіяльних шкіл регіону у XVIII ст. дасть можливість зробити точніші висновки щодо трансформацій, яких зазнала система початкової освіти протягом XIX ст., відтворити динаміку та характер зрушень. Так само, очевидно, ці дані можуть знадобитися при ретроспективному аналізі ситуації в царині народної освіти у другій половині XVII ст.

Навчальні заклади цього типу були однією з інституцій у складі церковної парафії. Общини мали вирішальну роль принаймні до середини XVIII ст. при формуванні кліру, представники якого виконували обов'язки вчителів. Посади священників і церковнослужителів могли обіймати вихідці з усіх станів. Певні обмеження з середини століття робилися лише для представників козацького стану. Так, переяславський єпископ Іов Базилевич в одному зі своїх послань зазначав з цього приводу: “Всяк для себя избирает, что лучше и полезнее [...] волно просителям кого хотят себе избрати во священника...”⁷ Зазіхання з боку вищої ієрархії на ці прерогативи парафій часто наштовхувались на рішучий спротив⁸.

Функції вчителів виконували в основному дячки, тому процедура їх обрання, яка фактично здійснювалась у формі вільного найму (лише з другої половини XVIII століття ієрархи дедалі активніше стали вимагати, щоб дяки приїздили в архиєрейські будинки для посвячення в стихар), мала подвійну сутність. З одного боку, парафія обирала церковнослужителя, а з іншого – потенційного вчителя для своїх дітей. Тому окрім критеріїв відповідності суто причетницькій посаді, серед яких було вміння читати та писати, знання треб, володіння “добрым гласом” та дотримання вікового цензу – 25 років (цю вимогу вельми часто порушували), від кандидата також вимагали володіння певними педагогічними навиками. Обирався дяк, як правило, за такою схемою: священник запрошував до себе ктитора та декількох з найвпливовіших парафіян, вони затверджували кандидата на нетривалий випробувальний термін, після відпрацювання якого в разі

⁶ Панащенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоті та військовій справі на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. – К., 1972. – №2. – С.103–108.

⁷ Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский и участие его в церковно-политической жизни Польши и Украины (1771–1776). – К., 1903. – С.61.

⁸ Лазаревский А.М. Вказ.пр. – С.88.

відповідності вимогам общини здійснювалось остаточне затвердження на триваліший час. Бувало й так, що найпорядніші та найздібніші школярі займали місце дячка⁹.

Зважаючи на таку суспільну значимість причетника, парафіяни подекуди намагались уберегти його від конфліктів з настоятелями храмів. Так, в угоди 1756 та 1776 рр. з священниками села Кустичи Стародубського полку, яке належало обозному Павлу Скорупі, були внесені такі положення: парохі повинні були лише доглядати "...за дячком и пономаром, чтоб они в своих должностях были исправны, и буде которий в должности своей не был исправный, то оного без воле владельца не штрафовать и не отставлять, а другого принимать не повинен..."¹⁰

Разом з тим парафіяни були зобов'язані утримувати причт та надавати його представникам земельні ділянки для ведення господарства. Парафіяльні школи також забезпечувалися коштом общини, зокрема, гроші витрачалися на ремонт самих приміщень, придбання підручників, утримання сиріт, які жили разом з дяком при школах, тощо. До того ж, у XVIII ст. в Гетьманщині продовжували існувати братства, одним з напрямків діяльності яких було всебічне сприяння учбовим закладам¹¹.

Механізм заснування самих шкіл знайшов відображення в угодах, які укладалися мирянами з кліром при новозбудованих церквах: громада, надаючи землю причту, зобов'язувала його "належную школу построить". Очевидно, що саме за такою формулою і виникала більшість подібних закладів¹². Якими були парафіяльні освітні заклади ілюструє одна з відомостей, надіслана до комісії для складання Генерального опису за 1768 рік, де вони охарактеризовані в такий спосіб: "...имеется школа ветхая рубленая к прожитию дячкам годная; с одной клетью в сенях перегородженою в оной школы имеется дячки 1 Алексей Федоров уроженец полку Нежинского сотне Ивангородской села Белмачовки звания козачого лет 40..."¹³ У докладнішому описі майна Введенської церкви м. Трипілля Київського повіту від 1794 р. парафіяльна школа змальована так: "Изба при церкви называемая школа новая в ней окошек 4-ри, две лавки, пол, стол, ослон, дверей 2-е на железных завесах, при ней сенцы, и комора рубленая, в оной коморе двери на деревяном бегунке, покрытая соломою одна"¹⁴.

⁹ *Крыжановский Е.* Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – К., 1861. – №51. – С.566; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Вказ.пр. – С.40.

¹⁰ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – ІР НБУ). – Ф.1. – Спр.50376–50443. – Арк.16–17-зв., 61–62-зв.

¹¹ *Филарет (Гумилевский).* О старинных школах, богадельне и братствах // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – Чернигов, 1862. – №27. – С.550–551; Центральный державный історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф.990. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.18-зв.–26.

¹² *Павловский И.Ф.* Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // Киевская Старина. – К., 1904. – №1. – С.1.

¹³ ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.59162. – Арк.1–1-зв.

¹⁴ ЦДАК. – Ф.127. – Спр.6192. – Арк.27.

Стосовно функціонального призначення самих шкіл в історіографії є декілька протилежних думок. Зокрема, частина дослідників стверджує, що у XVIII ст. школи втратили зв'язок з широкими масами населення Гетьманщини: готували лише двох-трьох учнів тільки з метою підготовки майбутніх служителів церкви. З погляду іншої групи вчених парафіяльні школи не були замкнуті лише на внутрішньо-корпоративних інтересах духовенства, а навпаки – мали загальнодоступний характер. Метою їхньої діяльності було забезпечення здобуття елементарної грамотності, шлях до якої лежав через навчання читанню церковнослов'янською мовою, вивчення основних богослужбових книг і як вищий ступінь – оволодіння скорописом¹⁵. Оскільки детальний розгляд цього питання виходить за рамки даного дослідження, зазначимо лише, що в актах XVIII ст. з приводу шкіл можна зустріти непоодинокі згадки на кшталт: "...школа для обучения прихожанских детей..." або: в школі "...обучаются обывательския дети..."¹⁶, що явно свідчить не на користь першої тези.

Відсутність або наявність розгалуженої системи шкіл буде безпосередньо свідчити про інтенсивність суспільного життя на рівні церковних парафій, а та чи інша динаміка чисельності буде його індикатором.

Питання про кількість парафіяльних шкіл неодмінно поставало перед дослідниками історії народної освіти регіону. Воно вирішувалося в історіографії у декілька способів. Хронологічно першим, стосовно Гетьманщини, порушив цю проблему Є.М.Крижановський у 1861 р. Працюючи з консисторськими архівами, вчений прийшов до висновку, що школи існували практично при всіх парафіяльних церквах. На цьому автор і зупинився, не намагаючись з'ясувати їх реальну чисельність¹⁷. Подібного ж підходу в подальшому дотримувалося багато дослідників¹⁸.

Етапним у вивченні даного питання стало згадане вище дослідження О.М.Лазаревського. Розвідка вченого була побудована на матеріалах полкових ревізій Гетьманщини 40-х років XVIII ст. і включала табличну інформацію про кількість шкіл по сотнях семи з них (у праці, зокрема, немає інформації стосовно Київського, Стародубського та Гадяцького полків)¹⁹. Стаття фактично відразу стала класичною, а наведені дані широко використовувалися дослідниками, які в своїх роботах порушували

¹⁵ Див., напр.: *Крыжановский Е.* Очерки быта малороссийского сельского духовенства... – К., 1861. – №39. – С.137; *Коропов М.* Южно-русский дьяк и приходская школа в XVII и в первой половине XVIII ст. // *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. – Полтава, 1902. – №26. – С.1145–1146.

¹⁶ *Петров Н.И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К., 1904. – Т.1. – Ч.1. – С.407–408; *П[архоменко] В.[Л.]* Из церковной жизни Левобережной Украины // *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. – Полтава, 1911. – №13. – С.840.

¹⁷ *Крыжановский Е.* Школы при сельских церквях в Киевской епархии // *Киевские епархиальные известия.* Прибавления. – К., 1861. – №4. – С.109.

¹⁸ *Лучицкий И.* Малороссийская сельская община и сельское духовенство // *Земский обзор.* – Полтава, 1883. – №6. – С.74; *Коропов М.* Вказ.пр. – С.1142.

¹⁹ *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.82–89.

це питання²⁰. Не втратила вона свого значення і донині, оскільки нові спроби підрахунку чисельності парафіяльних шкіл за наявними архівними джерелами по всій Гетьманщині більше не здійснювались²¹, в кращому разі – робилися локальні доповнення²². У літературі для широкого кола читачів можна навіть зустріти думку, що полкові ревізії збереглися лише по семи полках, а “про три не зберіглося відомостей”²³.

Разом з тим варто зазначити, що статистична інформація у праці Лазаревського повною мірою не відображає реальної кількості через численні прогалини в ній. Так, наприклад, по Миргородському полку немає даних щодо Полкової, Яреськівської і Сорочинської сотень, в яких, за ревізією 1737 р., нараховувалось 14 освітніх установ, причому щодо Полкової сотні школи вказані лише по Миргороду (окрім якого до складу сотні входило ще 16 сіл)²⁴.

Не позбавлена публікація і декількох механічних помилок, зокрема неправильно вказано суму шкіл по Чернігівському та Ніжинському полках (по першому показники завищені на 10, по другому – на 2 школи)²⁵.

Матеріали ж ревізій за 30-ті та 50-ті роки XVIII ст. в контексті дослідження історії початкової освіти фактично залишилися поза увагою істориків. Так, про наявність даних щодо шкіл в ревізіях тридцятих років згадано в праці М.Литвиненко, зокрема, наведено інформацію про кількість шкіл в сотенних і полкових містах Миргородського та Полтавського полків²⁶. А.Л.Перковський залучив до свого дисертаційного дослідження чисельні показники стосовно шкіл по ревізії Полтавського полку 1737 р.²⁷ Чи не єдиним, хто звернувся до ревізій 50-х років під кутом зору питання, яке нас цікавить, був В.Л.Пархоменко. У своїх працях він уперше спробував за фрагментами ревізій Переяславського полку 1737 та 1752 рр. простежити кількісні коливання парафіяльних шкіл у цей часовий проміжок. Учений дійшов до висновку, що чисельність шкіл цього типу не була сталою, а самі школи функціонували далеко не при всіх церквах регіону, що, в свою чергу,

²⁰ Див., напр.: *Филарет (Гумилевский)*. Вказ.пр. – С.546–547; *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская Старина. – К., 1901. – №12. – С.440.

²¹ *Біднов В.* Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції / Під ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.62; *Очерки истории и педагогической мысли народов СССР XVII века – первая половина XIX.* – С.392; *Історія релігії в Україні: У 10-ти тт.* – К., 1999. – Т.3. – С.193; *Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 1999. – С.247; *Терно С.О.* Козацька педагогіка // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.237–238; *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К., 2002. (2-е вид.). – С.205.

²² *Сухомлинов М.* Вказ.пр. – С.4.

²³ *Куліш А.Ф.* Книга пам'яті українців. – Харків, 2000. – С.22.

²⁴ ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54476–54478. – Арк.45–47, 213–213-зв., 242–243.

²⁵ *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.83–84.

²⁶ *Литвиненко М.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С.81.

²⁷ *Перковський А.Л.* Народонаселення України в XVIII столітті. Дисерт. ... канд. іст. н. – К., 1968. – С.190.

дало підстави стверджувати про занепад парафіяльного життя. Також В.Л.Пархоменко був одним з перших, хто поставив під сумнів повноту наведених О.М.Лазаревським статистичних викладок²⁸.

Таким чином, можна констатувати, що матеріали полкових ревізій в усій їхній повноті під кутом зору проблематики, яка нас цікавить, не досліджувались, а розвідка Лазаревського охопила лише їх частину. Інформація ж про парафіяльні школи вперше занесена в ревізії 1723 р. Саме з неї цей вид облікової документації одержав єдину назву “ревізія”²⁹. На жаль, нам не вдалося виявити в київських архівах матеріали цього перепису, де були б відомості про школи, окрім невеличкого фрагмента по Конотопській сотні Ніжинського полку, згідно з яким у ній нараховувалося на той час 13 шкіл³⁰ (за ревізією 1737 р. в цій сотні було зафіксовано вже 15 освітніх установ та стільки ж у 1747 р.³¹). На думку дослідника компутів та ревізій Пилипа Клименка, школи знову стають предметом обліку з 1735 р. і перестають обраховуватись з 50-х років XVIII ст.³² Наші ж пошуки засвідчили, що парафіяльні школи після 1723 р. стали предметом обліку знов з 1732 р. та обраховувалися, принаймні, в деяких полках аж до 1759 р.³³, що дає можливість дослідити зміни в їхній чисельності та в розміщенні по регіонах та населених пунктах у динаміці за три десятиліття XVIII ст. Статистичні дані також дозволяють встановити співвідношення між кількістю сільських і міських освітніх закладів, яке ілюструє потенційні можливості в доступі до початкової освіти між міським і сільським населенням Гетьманщини.

Інформація про парафіяльні школи у ревізіях вміщувалася переважно в окремі формуляри про двори, які не підлягали оподаткуванню³⁴, а тому не було вагомих причин для їх приховування, що дає підстави стверджувати про досить високу точність та достовірність цього розділу обліку. Висловлюючись про весь комплекс статистичних даних, які заносились у ревізії,

²⁸ П[архоменко] В.[Л.] К истории церковно-приходской жизни Левобережной Украины в XVIII веке // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – Полтава, 1906. – №16. – С.735; *його ж.* Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1908. – С.62–63. В обох розвідках автор аналізує чисельні показники по п'яти сотнях Переяславського полку (за ревізіями 30-х років у полку нараховувалось сімнадцять сотень та Биківська волость. Див.: ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19365, 19374), згідно з якими в чотирьох із них відбулось помітне зростання.

²⁹ Клименко П. Компуты та ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т.2. – С.168, 217.

³⁰ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19689. – Арк.19–20-зв.

³¹ Там само. – Спр.19371. – Арк.565-зв.; Лазаревский А.М. Вказ.пр. – С.83.

³² Клименко П. Вказ.пр. – С.175, 218–219.

³³ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19321, 19325.

³⁴ Клименко П. Вказ.пр. – С.174. Інформація про школи в ревізіях, як правило, структурована по сотнях, а та, в свою чергу, по населених пунктах. Окрім вказівок про наявність парафіяльного освітнього закладу при тій чи іншій церкві, досить часто в ревізії заносились дані про дячків і школярів, які в них мешкали, із зазначенням їх віку, імен та прізвищ. В інших випадках інформація не деталізувалася: вказувалось лише, що у школі мешкають дячки або школярі.

П.Клименко у своїй розвідці загалом високо оцінює рівень урядової статистики Гетьманщини XVIII ст.³⁵

Проблема з обрахунками знаходиться в іншій площині. Далеко не в усіх ревізіях вміщені такі відомості по всіх сотнях або населених пунктах. Як правило, пропуски допущено щодо сотенних або полкових міст³⁶. Тому для з'ясування загальної чисельності шкіл по окремих полках, на той чи інший період часу, виникає потреба використовувати одночасно матеріали трьох-чотирьох ревізій, беручи одну, найповнішу, за основу і заповнюючи прогалини в ній даними з інших, близьких за часом. Але й тоді далеко не в усіх випадках вдається уникнути лакун.

Пропуски стосовно полкових та сотенних міст і містечок, інформацію про які ревізії за той чи інший рік не містять, коректно доповнювати за допомогою хронологічно більш ранніх або пізніших ревізій. Як показали наші дослідження, коливання чисельності парафіяльних освітніх закладів в населених пунктах такого типу були незначними. Так, наприклад, за ревізією Чернігівського полку 1739 р. в його полковому місті зафіксовано 9 шкіл, та сама чисельність збереглася в 1750–1751 рр., а в 1755 р. їх нараховувалося 10³⁷. За ревізіями 1732, 1734, 1750 рр. Переяславського полку в містечку Ірклієві незмінно знаходилось чотири освітні установи цього типу, а в містечку Золотоноші того самого полку в 1732 і 1750 рр. у відомостях було зафіксовано по три школи³⁸.

Проведенню ж спостережень по генеральній сукупності даних щодо динаміки чисельності шкіл у містах і містечках Гетьманщини заважає значна фрагментація наявного статистичного матеріалу. Відносно повні порівнювані дані за три десятиліття є лише по чотирьох полках: Миргородському, Полтавському, Переяславському і Чернігівському. З 60-ти міст і містечок, що нараховувалися в згаданих адміністративних одиницях в 30-ті роки XVIII ст., інформація на середину століття збереглася лише про 39 з них, що становить 65% від загальної чисельності. Тотожну кількість шкіл за цей відтинок часу ревізії зафіксували у 58,97% міст і містечок. Додалось або зменшилось на одну школу в 25% населених пунктів (див. гістограму 1)³⁹. Отже, в 83,97% міст і містечок ревізії не зафіксували відчутних коливань у

³⁵ Там само. – С.147.

³⁶ Наприклад, в усіх п'яти доступних нам ревізіях 30-х років Переяславського полку відсутня інформація про школи в Трахтемирівській сотні: ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19334, 19365, 19368, 19374, 19376.

³⁷ Там само. – Спр.19322. – Арк.213; Спр.19356. – Арк.19–20; Спр.19357. – Арк.11–14-зв.

³⁸ Там само. – Спр.19360. – Арк.493–506, 603–604; Спр.19365. – Арк.387, 420–424; Спр.19368. – Арк.456.

³⁹ ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54335. – Арк.211–567; Спр.54476–54478. – Арк.45–396; Ф.2. – Оп.1. – Спр.4286–4293. – Арк.48–53-зв.; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.68–69-зв., 155–155-зв.; Спр.19318. – Арк.313–313-зв.; Спр.19320. – Арк.358–359; – Спр.19322. – Арк.117–118, 213–214; Спр.19336. – Арк.385–386-зв., 477–477-зв., 528–533; Спр.19350. – Арк.125–428; Спр.19351. – Арк.98–277; Спр.19352. – Арк.97–198-зв., 283–284, 572–576-зв.; Спр.19354. – Арк.20, 172–172-зв., 194; Спр.19357. – Арк.11–14-зв., 141–

чисельності парафіяльних шкіл. Значні зміни відбулися лише в Полтаві. Якщо у 1738 р. в ній було розташовано шість шкіл (для порівняння: в Кобиляках – сотенному містечку цього ж полку – було дев'ять освітніх установ), то у 1755 р. їх нараховувалось уже одинадцять⁴⁰, що вкотре підтверджує бурхливий розвиток міста після Полтавської битви. Цілком очевидно, що цей випадок є скоріш поодиноким винятком із загальної тенденції розвитку міської мережі шкіл, аніж правилом.

Зважаючи на зазначене вище, нам видається доцільним вести обрахунки чисельності шкіл не на якусь конкретну дату, а по десятиліттях (30-ті, 40-ві, 50-ті роки). Іноді через брак деяких ревізій або відсутність відомостей, в які включали школи, ми залучали для заповнення прогалин хронологічно максимально близькі (не більше одного року) до наявного пропуску матеріали ревізій за інші десятиліття. Так, наприклад, при генералізації даних щодо парафіяльних шкіл на тридцять роки по Чернігівському полку було використано фрагменти ревізії 1741 р. по 7 сотнях з 16.

Отже, на 30-ті роки XVIII ст. за матеріалами ревізій, які перебувають в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського та в Центральному державному історичному архіві України, з врахуванням зазначених вище принципів обліку було встановлено, що по восьми з десяти полків Гетьманщини нараховувалися 943 парафіяльні школи⁴¹ (див. табл. 1). У жодну з численних ревізій Гадяцького полку 30-х років, наявних в Центральному державному історичному архіві в Києві, не внесені відомості, в яких були б відображені парафіяльні школи⁴². Стосовно Стародубського полку, то в ревізіях 1735, 1737 рр. подані відомості лише по двох сотнях. Так, у Мглинській сотні зафіксовано 22 школи, а у Шептаківській – 27⁴³.

Окремого розгляду потребує ревізія Київського полку 1737 року, що фіксує 33 школи. На жаль, інших ревізій за наступні роки по ньому нами не віднайдено, а в доступній – відсутня інформація про дві найбільші сотні цієї адміністративної одиниці: Київську та Остерську⁴⁴. Через велику питому

146, 164–165-зв., 220–220-зв., 248–257-зв., 301–303-зв.; Спр.19360. – Арк.428–684; Спр.19365. – Арк.369–615; Спр.19377. – Арк.440–440-зв.

⁴⁰ ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.271–272, 405–424; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19354. – Арк.20.

⁴¹ ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.181–751; Спр.54335. – Арк.271–448, 468–553-зв.; Спр.54476–54478. – Арк.45–396; Спр.58241. – Арк.73–74, 440–442, 461–463; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.68–69-зв., 155–155-зв.; Спр.19318. – Арк.313–313-зв.; Спр.19319. – Арк.18–55; Спр.19320. – Арк.289–292, 358–359-зв.; Спр.19322. – Арк.27–27-зв., 117–118, 229–309; Спр.19325. – Арк.153–288; Спр.19326. – Арк.66–67, 435–435-зв., 512–514; Спр.19336. – Арк.195–260, 360–386, 477–484, 528–533; Спр.19345. – Арк.192–202-зв.; Спр.19365. – Арк.310–407, 439–637; Спр.19368. – Арк.456-зв.; Спр.19371. – Арк.27–298, 707–707-зв.; Спр.19373. – Арк.26–210; Спр.19376. – Арк.308–309-зв.; Спр.19377. – Арк.440–440-зв.; Спр.19689. – Арк.7-зв., 23–25, 55–57, 254–261, 399–402.

⁴² ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19322, 19323, 19355, 19375, 19678.

⁴³ Там само. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.315. – Арк.43–44-зв.; Спр.321. – Арк.604–607, 615–617. Наведені дані повною мірою не можна порівнювати із статистикою 40-х років через зміни адміністративних кордонів цих сотень.

⁴⁴ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19373.

вагу втрати стосовно загальної чисельності шкіл полку та відсутність матеріалів ревізій за інші роки ми спробували реконструювати втрачені дані. З цією метою було використано покажчик населених пунктів за податковим реєстром 50-х років XVIII ст., де у вищезгаданих сотнях перераховано 64 села та містечка⁴⁵. Для розрахунків було обрано сім сотень різних полків, схожих за структурою до пропущених Остерської та Київської, по яких збереглась інформація на 30-ті роки XVIII ст. (Лубенського – Лохвицька і Пирятинська; Ніжинського – Глухівська; Полтавського – 1-ша Полтавська; Прилуцького – Прилуцька; Чернігівського – Білоуська та Лохвицька), у них, згідно з тим покажчиком, знаходилось 177 містечок і сіл⁴⁶, а ревізіями зафіксовано існування 155 шкіл⁴⁷. Отже, відповідно до цих даних на один населений пункт із відібраних сотень в середньому припадало по 0,87 школи. Отриманий коефіцієнт був перемножений на кількість населених пунктів по пропущених сотнях Київського полку, що дало результат у 55 шкіл. Ця оцінка видається трохи заниженою, оскільки в згаданих сотнях була порівняно значна кількість містечок, де знаходилось імовірно трохи більше шкіл, ніж дають наші розрахунки.

Стосовно Києва обрахунки велися в інший спосіб. Очевидно, школи в місті були фактично при всіх парафіяльних церквах, яких на 1756 р. нараховувалось 22⁴⁸. Означену кількість ми визнаємо за таку, що відповідає чисельності шкіл. Підтверджують це фрагменти присяг, принесених Єлизаветі I у 1755 р., де поіменно перераховано школярів низки верхньокіївських парафіяльних освітніх закладів⁴⁹ та інструкція за 1750 р. студентам Києво-Могилянської академії, які мешкають при Подільських церквах⁵⁰.

Таким чином, з урахуванням нашої реконструкції, в Київському полку в 30-х роках було 110 шкіл, а загальна чисельність по восьми полках Гетьманщини буде дорівнювати 1020 (докладніше див. табл. 1). Бракує інформації лише по двох сотнях – Менській Чернігівського полку та Трахтемирівській Переяславського. А.М.Лазаревський по цих сотнях на 40-ві роки наводить такі дані: в першій з них було 11 шкіл, у другій – 10⁵¹.

⁴⁵ Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів (За архівними матеріалами податкових реєстрів). – К., 1990. – С.21–23, 26–28. У підсумок ми не внесли Печерськ, оскільки розташовані там школи доцільніше враховувати разом з іншими частинами Києва.

⁴⁶ Там само. – С.31–32, 34–36, 52–55, 74–75, 82–85, 113–114, 117–120.

⁴⁷ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19322. – Арк.27–27-зв., 306–309; Спр.19325. – Арк.153–160; Спр.19689. – Арк.7-зв., 399–402; ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.255–288, 546–551; Спр.54335. – Арк.281–319.

⁴⁸ *Титов Ф.И.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII – XVIII веках. – К., 1905. – Т.2. – Ч.1. – С.76.

⁴⁹ ЦДІАК. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1591. – Арк.44–45.

⁵⁰ *Петров Н.И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К., 1904. – Т.1. – Ч.1. – С.407–409.

⁵¹ *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.84–85.

Щодо 40-х років XVIII ст. наявна інформація по дев'яти з десяти полків, але статистичні дані по Миргородському полку є фрагментарними, про що зазначалось вище. Також бракує даних по Нехворощанській сотні Полтавського полку, в якій у 1737 та 1755 рр. ревізії фіксують три школи⁵², та Журавській сотні Прилуцького полку. Згідно з ревізією 1732 р. в ній нараховувалося два парафіяльних навчальних заклади⁵³.

Поміж ревізій 40-х років серед інших були опрацьовані матеріали по Стародубському та Гадяцькому полках, інформації про які немає в статті Лазаревського. Для відтворення детальнішої картини наводимо дані стосовно цих двох полків по сотнях. Отже, в Стародубському полку, за ревізією 1748 р., нараховувалося загалом 234 парафіяльні школи⁵⁴, а по сотнях вони розподілялись таким чином: у Бакланській було 14 шкіл, в Мглинській – 13, Новгородській – 39, Новоміській – 30, Погарській – 9, Почепській – 32, Стародубській – 51 (в самому Стародубі було 16 шкіл)⁵⁵, Топальській – 27, Шептаківській – 19. У Гадяцькому ж полку на рік раніше їх було 48⁵⁶. Зокрема, у Веприцькій сотні перебувало 4 парафіяльні освітні заклади, у Гадяцькій I – 11 (в тому числі в Гадячі 6 шкіл)⁵⁷, Гадяцькій II – 6, Грунській – 7, Зінківській – 6, Ковалівській – 1, Комишнянській – 3, Куземській – 3, Лютенській – 1, Опішнянській – 4, Рашівській – 2. Всього ж по дев'яти полках Гетьманщини зафіксовано 1169 шкіл⁵⁸.

Супроти 30-х років, за даними ревізій щодо порівнюваних територій, по всій Гетьманщині зміни в загальній чисельності на 40-ві роки були вельми незначними і становили приріст в 1,74%. Повільний розвиток мережі шкіл пояснюється несприятливою демографічною ситуацією, яка склалася в цей період по всій Російській імперії. Зокрема, подібному розвитку подій найбільше сприяло ведення російсько-турецької війни 1735–1739 рр., основний тягар якої ліг якраз на Гетьманщину, та війна з Швецією 1741–1743 рр. До того ж, у ці роки зафіксовано низку стихійних природних явищ та неврожаїв⁵⁹.

Проте по деяких полках коливання були досить відчутні. Так, по Прилуцькому і Чернігівському відбулося зменшення кількості парафіяльних освітніх закладів відповідно на 17,86% та 15,29%. У той же час чисельність

⁵² ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.155–155-зв.; Спр.19354. – Арк.194.

⁵³ Там само. – Спр.19325. – Арк.287–288.

⁵⁴ Там само. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.70–360-зв.

⁵⁵ Там само. – Арк.74-зв.

⁵⁶ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19347. – Арк.14–357-зв.

⁵⁷ Там само. – Арк.14–53.

⁵⁸ Лазаревский А.М. Вказ.пр. – С.82–89; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19338. – Арк.340–341; Спр.19345. – Арк.77–846; Спр.19347. – Арк.14–370; Спр.19689. – Арк.7-зв.; Ф.80. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.70–360-зв.; ІРНБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.467–473.

⁵⁹ Кабузан В.М. Изменение в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1971. – С.6–7; Мордвинцев В.М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в. Диссерт. ... д.ист.н. – К., 1999. – С.432–437.

шкіл по Ніжинському та Переяславському – зросла на 14,95% і 15,45%, що, на нашу думку, значною мірою пов'язане з внутрішньою міграцією людності Гетьманщини в напрямку з півночі на південь та південний схід. Зменшення кількості шкіл та дуже незначний приріст якраз по двох південно-східних полках – Миргородському та Полтавському – завдячує подіям 1737 р., коли на зазначені території здійснили напад татари, які завдали значних матеріальних і демографічних втрат для регіону⁶⁰.

Незначне збільшення кількості шкіл відносно їх генеральної сукупності (коливання чисельності знаходиться в межах статистичної похибки) за вказаний відтинок часу, попри певний внутрішній перерозподіл, дає можливість з високою імовірністю відновити повну картину щодо мережі шкіл по всіх десяти полках, взявши за основу повніші дані 40-х років та заповнивши наявні лакуни інформацією по 30-х (йдеться про Київський та Миргородський полки). Отже, в 40-х роках по всій території Гетьманщини нараховувалося приблизно 1329 парафіяльних шкіл. При врахуванні показників по Нехворощанській та Журавській сотнях генеральна сукупність буде дорівнювати 1334 освітнім закладам.

Ревізії 50-х років, на жаль, в архівосховищах Києва репрезентовані найгірше. Наявні матеріали тою чи іншою мірою охоплюють шість з десяти полків Гетьманщини; найповнішими є дані по Чернігівському та Гадяцькому. Повністю відсутня інформація стосовно Лубенського, Київського, Ніжинського, Стародубського полків. У решті з них зафіксовано 552 школи⁶¹. Подібна фрагментація заважає повною мірою відтворити картину динаміки зрушень, проте наявні дані засвідчують, що по всіх полках, ревізії яких були нам доступні, відбувалося досить помітне збільшення чисельності парафіяльних шкіл, яке по порівнюваних територіях, щодо попередніх даних 40-х років, становить у середньому 11,58% (див. табл. 1). Найбільше зростання чисельності парафіяльних шкіл ревізії фіксують у двох південних полках – Переяславському та Полтавському, а також у східному – Гадяцькому, який впритул прилягав до активно залюднюваних полків Слобожанщини. Збільшення кількості освітніх закладів в останньому є найбільш вражаючим, оскільки інтервал між спостереженнями 40-х і 50-х років сягає всього три роки, а приріст становить 13 шкіл. Подібний досить стрімкий розвиток мережі парафіяльних освітніх закладів за цей період у значній мірі можна пояснити відносно сприятливою демографічною ситуацією⁶². Велась лише Семирічна війна, наслідки якої не могли позначитися на

⁶⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т.2. – С.94.

⁶¹ ІР НБУ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4286–4293. – Арк.48–51-зв.; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19321. – Арк.332–423; Спр.19322. – Арк.306–309; Спр.19325. – Арк.153–160; Спр.19336. – Арк.260–260-зв.; Спр.19350. – Арк.98–428; Спр.19351. – Арк.58–209, 238–239-зв., 257; Спр.19352. – Арк.75–198-зв., 283–307, 407–410, 572–575; Спр.19354. – Арк.20, 172–194, 232–291, 282–386; Спр.19356. – Арк.197–198, 124–124-зв., 271–273; Спр.19357. – Арк.11–29-зв., 53–303; Спр.19360. – Арк.210–212, 228–432, 493–506, 603–649, 684; Спр.19365. – Арк.571–578; Спр.19682. – Арк.48–285-зв.; Чернігівський обласний історичний музей ім.В.В.Тарновського. – Спр. Ал 566. – Арк.9-зв.

⁶² Кабузан В.М. Вказ.пр. – С.11.

статистичних показників використаних нами ревізій, оскільки всі, крім однієї, відносяться до більш ранніх років.

Маючи історичну вибірку матеріалів щодо чисельності шкіл 50-х років, було здійснено спробу на її підставі реконструювати генеральну сукупність за цей період. Оскільки зазначена вибірка у відсотковому вираженні показує зростання кількості парафіяльних шкіл між 30-ми і 40-ми роками, близьке до значення виведеного по семи полках Гетьманщини (різниця становить всього 0,63%), ми вважали за можливе використати середній відсоток зростання за період між 40-ми та 50-ми роками для його екстраполяції на сумарну кількість шкіл у 40-х роках, відтворивши таким чином загальну чисельність парафіяльних освітніх закладів для 50-х років XVIII ст. Відштовхуючись від показника 40-х років в 1334 школи та додавши вищевизначений середній для всіх порівнюваних даних відсоток зростання на 50-ті роки (11,58%), було одержано результат в 1488 освітніх закладів для цього періоду.

Окрім чисельності шкіл, за допомогою полкових ревізій, як зазначалось вище, можна встановити співвідношення між тим, скільки було парафіяльних учбових закладів в селах та містах і містечках, а відтак – скласти уявлення про доступ до початкової освіти міських та сільських мешканців. При проведенні дослідження ми ідентифікували тип того чи іншого населеного пункту згідно із застосованим до нього визначенням в ревізіях.

Найповнішими для подібного виду розрахунків є ревізії 30-х років. Так, по семи полках Гетьманщини в цей період було 31,98% шкіл у містах та містечках і відповідно 68,02% – у сільській місцевості⁶³. Майже те саме співвідношення залишиться і в тому випадку, якщо до наведених даних додати показники 40-х років по Гадяцькому та Стародубському полках, інформації про які за попередній період немає⁶⁴ (див. табл. 3). У результаті цієї операції співвідношення змінюється всього на 1,53% на користь сільських шкіл. Очевидно, що генералізовані дані не зазнали б серйозних змін при можливості долучити матеріали стосовно Київського полку. Поперше, про це свідчить сама структура згаданої адміністративної одиниці. У податкових реєстрах 50-х років XVIII ст. зафіксована значна кількість поселень як сільського, так і міського типу⁶⁵, тому відчутного домінування кількості шкіл в одному типі населених пунктів над іншим бути не могло.

⁶³ ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.181–751; 54335. – Арк.271–448, 468–553-зв.; Спр.54476–54478. – Арк.45–396; Спр.58241. – Арк.73–74, 440–442, 461–463; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.68–69-зв., 155–155-зв.; Спр.19318. – Арк.313–313-зв.; Спр.19319. – Арк.18–55; Спр.19320. – Арк.289–292, 358–359-зв.; Спр.19322. – Арк.27–27-зв., 117–118, 229–309; Спр.19325. – Арк.153–288; Спр.19326. – Арк.66–67, 435–435-зв., 512–514; Спр.19336. – Арк.195–260, 360–386, 477–484, 528–533; Спр.19345. – Арк.192–202-зв.; Спр.19365. – Арк.310–407, 439–637; Спр.19368. – Арк.456-зв.; Спр.19371. – Арк.27–298, 707–707-зв.; Спр.19373. – Арк.26–210; Спр.19376. – Арк.308–309-зв.; Спр.19377. – Арк.440–440-зв.; Спр.19689. – Арк.7-зв., 23–25, 55–57, 254–261, 399–402.

⁶⁴ ЦДІАК. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.70–360-зв.; Спр.19347. – Арк.14–357-зв.

⁶⁵ Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України... – С.20–28.

По-друге, загальна чисельність шкіл у полку визначена нами як 110, враховуючи подібне співвідношення між типами поселень, а також те, що при генералізації даних ця величина становила б 7,68%, отримані показники залишились би приблизно в тих самих межах.

Найбільше сільських шкіл у відсотковому співвідношенні спостерігалось у двох найпівнічніших полках – Стародубському та Чернігівському. Також понад 70% сільських шкіл було ще у трьох полках: Ніжинському, Прилуцькому та Лубенському. Переважали ж міські парафіяльні освітні заклади в двох полках: Полтавському та Гадяцькому. Таке співвідношення відповідає специфіці структури поселень у цих адміністративних одиницях. Так, наприклад, у Полтавському полку було одинадцять сотень, які складались або просто з містечка, або з містечка та декількох сіл. Подібна ситуація спостерігалась і в Гадяцькому полку⁶⁶. На жаль, порівняти показники розташування парафіяльних шкіл у міській та сільській місцевості з подібним співвідношенням населення Гетьманщини XVIII ст. на даному етапі вивчення масових статистичних джерел неможливо через відсутність подібних спеціальних досліджень. Але і сам по собі виявлений баланс між школами в селах та містах є доволі промовистим і апріорі був наближеним до відповідного розподілу населення, що давало можливість забезпечити більш-менш рівний доступ до початкової освіти сільських і міських мешканців Гетьманщини.

Отже, полкові ревізії 30–50-х років XVIII ст. засвідчують існування розгалуженої, у динамічному розвитку мережі парафіяльних шкіл, яка забезпечувала фактично рівні умови доступу до початкової освіти сільським та міським мешканцям. Значна чисельність шкіл, їхнє неухильне кількісне зростання в зазначений період вказує на високу інтенсивність суспільного життя на рівні парафіяльних громад та на велику потребу в початковій освіті тогочасного суспільства, яка задовольнялася шляхом утримання старих та побудовою нових освітніх установ.

Згідно з матеріалами ревізій 30–40-х років XVIII ст. загальна кількість парафіяльних шкіл Гетьманщини через несприятливу соціально-політичну ситуацію була більш-менш сталою і становила приблизно 1334 освітні заклади, натомість змінилась конфігурація розташування у напрямку з півночі на південь та південний схід. У період же з 40-х по 50-ті роки в усіх полках відбулося досить помітне зростання мережі освітніх закладів цього типу, ймовірно, до 1488 установ, спричинене стабільнішими умовами для розвитку парафіяльних шкіл.

⁶⁶ Там само. – С.16–18, 73–76.

ДОДАТКИ

Таблиця № 1. Динаміка чисельності парафіяльних шкіл Гетьманщини за матеріалами ревізій 30–50 років XVIII століття

Назва полку	Кількість шкіл в абсолютних цифрах на 30-ті роки	Кількість шкіл в абсолютних цифрах у 40-х роках	Зміни чисельності шкіл в абсолютних цифрах у порівнянні з 40-ми роками*	Зміни чисельності шкіл у % в порівнянні з 40-ми роками	Кількість шкіл в абсолютних цифрах на 50-ті роки	Зміни чисельності шкіл в абсолютних цифрах у порівнянні з 30-ми роками	Зміни чисельності шкіл у % в порівнянні з 30-ми роками	Зміни чисельності шкіл в абсолютних цифрах у порівнянні з 40-ми роками	Зміни чисельності шкіл у % в порівнянні з 40-ми роками
Гадяцький	—	48	—	—	61	—	—	+13	+27,08
Київський	33(110**)	—	—	—	—	—	—	—	—
Лубенський	178	187	+9	+5,05	—	—	—	—	—
Миргородський	89	39	-3	-7,14	39	+1	+2,86	+3	+12
Ніжинський	194	223	+29	+14,95	—	—	—	—	—
Переяславський	110	127	+17	+15,45	129	+30	+30,30	+14	+12,17
Полтавський	96	98	+2	+2,08	114	+18	+18,75	+13	+13,26
Прилуцький	86	69	-15	-17,86	61	+2	+3,51	+3	+5,36
Стародубський	—	234	—	—	—	—	—	—	—
Чернігівський	157	144	-24	-15,29	148	+3	+2,16	+9	+6,77
Всього	943***	1169	+15	+1,47****	552	+54	+12,68	+55	+11,58

* Тут і далі зміни в чисельності шкіл обраховувалися щодо порівнюваних територій.

** Чисельність шкіл полку в дужках подано з урахуванням нашої реконструкції.

*** Суму шкіл подано без урахування реконструкції по Київському полку.

**** Тут і далі сумарний відсоток обраховувався щодо генеральної сукупності шкіл.

Таблиця № 2. Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 30–50-х років XVIII століття

Назва полку	Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 30-х років	Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 40-х років	Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 50-х років
Гадяцький	–	1747	1750
Київський	1737	–	–
Лубенський	1740 (1747)*	1747 (1740)	–
Миргородський	1737, 1738	1741	1752
Ніжинський	1732, 1734, 1737, 1738	1747 (1737)	–
Переяславський	1732, 1734, 1737, 1738	1740, 1741	1750, 1752, 1755
Полтавський	1737, 1738	1745	1750, 1755
Прилуцький	1732	1740	1750, 1759 (1732)
Стародубський	–	1748	–
Чернігівський	1737, 1739, 1740, 1741	1748	1750–1751, 1755 (1739, 1741)

* У дужках наведено рік ревізії, згідно з якою заповнювались пропуски стосовно міст та містечок.

Таблиця № 3. Розташування парафіяльних шкіл Гетьманщини у сільських та міських населених пунктах за матеріалами ревізій 30–40-х років XVIII століття

Назва полку	Загальна чисельність шкіл	Кількість шкіл у містах і містечках в абсолютних цифрах	Кількість шкіл у селах в абсолютних цифрах	Кількість шкіл у містах і містечках у %	Кількість шкіл в селах у %
Лубенський	178	42	136	23,60%	76,40%
Миргородський	89	41	48	46,07%	53,93%
Ніжинський	194	54	140	27,84%	72,16%
Переяславський	110	36	74	32,73%	67,27%
Полтавський	96	62	34	64,58%	35,42%
Прилуцький	86	22	64	25,58%	74,42%
Чернігівський	157	34	123	21,66%	78,34%
Загалом:	910	291	619	31,98%	68,02%
За ревізіями 40-х років					
Гадяцький	48	33	15	68,75%	31,25%
Стародубський	234	39	195	16,67%	83,33%
Загалом:	1192	363	829	30,45%	69,55%

Гістограма 1.

Динаміка чисельності парафіяльних шкіл в містах і містечках
Миргородського, Переяславського, Полтавського і Чернігівського полків
за порівнюваними даними ревізій
30-х та 50-х років XVIII століття

